

Müasir dövrdə bəşəriyyəti narahat edən ən qlobal problemlərdən biri kimi dünya əhalisinin sürətli artımı və demoqrafik proseslərdə baş verən kəskin dəyişikliklər indi ayrı-ayrı dövlətlərin ölkə daxilində və beynəlxalq aləmdə yeritdiyi siyasətə daha çox təsir göstərir və ona “demoqrafik aspekt” verilərək, onun qoyuluşu və həllinə yeni mövqelərdən və normalardan yanaşılması ön plana keçir. Məsələn burasındadır ki, dünya əhalisinin sayı son 25 il ərzində (1990-2015-ci illər) 2,0 mil-yard nəfər və ya 38,5 faiz artaraq 5,2 milyard nəfərdən 7,2 milyard nəfərə, Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı isə 2,6 milyon nəfər və ya 35,2 faiz artaraq 7,1 milyon nəfərdən 9,6 milyon nəfərə gəlib çatmışdır. Aparılan proqnozlara əsasən, 2050-ci ildə Yer kürəsi əhalisinin sayı müəlmən dünyasında və bəzi başqa regionlarda mövcud olan yüksək doğum səviyyəsi hesabına artaraq 8,1-9,2 milyard nəfərə, Azərbaycan Respublikasında isə 12,0-12,5 milyon nəfərə gəlib çatacaqdır. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkışaf Konsepsiyasında isə göstərilir ki, ölkəmizin əhalisinin sayı hər il 1,1 faiz artaraq bu dövrün sonunda 10,2 milyon nəfər təşkil edəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, ölkə başçısı İlham Əliyev cənabları tərəfindən respublikamızın əhalisinin sürətli artımına böyük önəm verilir və onun fikrincə: “Azərbaycan əhalisi daha da sürətlə artmalıdır. Bu artımı stimullaşdırmaq və əhalinin artımını təmin etmək üçün, yaqın ki, əlavə tədbirlər görülməlidir”. Ona bu tədbirlərin həyata keçiriləcəyi təqdirdə ölkəmizin əhalisinin sayının gələcəkdə gözlənilmədiyindən də çox olacağı şübhə doğurmur. Əlbəttə, burada söhbət təkə əhalinin kəmiyyət artımından deyil, həm də keyfiyyət artımından gedir. Çünki “Qlobal-informasiya sistemi”nin bərqərar olduğu və getdikcə inkışaf etdiyi bir şəraitdə iqtisadiyyatın inkışafının baza amilini təşkil edən təhsil, o cümlədən peşə biliklərinin əldə edilməsi sistemi və əhalinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ön plana keçir. Çünki əhali icimai istehsalın əsasını və subyekti təşkil etdiyinə, hər bir ölkədə icimai istehsal prosesinin baş verməsi və əhangdar surətdə davam etməsi üçün müəyyən sayda fiziki və zehni cəhətdən inkışaf etmiş canlı insan fərdlərinin mövcud olması zəruridir. Bu fərdlərin mövcud olması və insan nəsillərinin arasıkəsilmədən bərpasının təmin edilməsinin əsasını isə demoqrafik proseslər (doğum, ölüm, təbii artım) təşkil edir. Demoqrafik proseslər bioloji əsasla malik olsa da, eyni zamanda, sosial hadisə olduğundan onlarda baş verən dəyişikliklər sosial proseslərdə, sosial proseslərdə baş verən dəyişikliklər isə əhalinin hərəkət dinamikasında öz əksini tapır. Başqa sözlə desək, başqa kütləvi hadisələr kimi demoqrafik proseslər də ilk növbədə bu və ya digər ərazidə məskunlaşmış əhalinin sayından, onun cins-yaş tərkibindən və sair amillərdən asılıdır. Ancaq tarixi inkışafın bütün mərhələlərində əhalinin hər cür artımı cəmiyyət üçün özlüyündə məqsəd olmamış və həmişə cəmiyyətin məqsəd və tələblərinə müvafiq ola-

raq qiymətləndirilmişdir. Təcrübə göstərir ki, bir çox hallarda əhalinin sayının həddən çox artması onun azalmasına nisbətən daha ciddi və həlli çətin olan hadisələrlə müşayiət olunur. Buna görə də hazırda əsas məqsəd hər bir ölkədə əhalinin artımında müəyyən demoqrafik optimallığın təmin edilməsinə yönəldə bilər. Hər bir ölkədə əhalinin sayı o vaxt optimal hesab edilə bilər ki, o nəsillərin normal qaydada yenilənməsinə, istehsal və material resurslarından daha səmərəli istifadə olunmasını, əmək potensialı ilə iş yerləri arasında tarazlığın yaradılmasını, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasını və nəhayət, bütünlükdə cəmiyyətin və onun hər bir üzvünün maddi və mədəni tələbatının kifayət qədər ödənilməsinə və şəxsiyyətin hərtərəfli inkışafını təmin etmiş olsun. Məsələyə bu məntiqdən yanaşsaq, ölkə əhalisinin sayının artıb-azalmasını birmənalı şəkildə qiymətləndirmək olmaz. Buna görə də hər ölkədə gedən demoqrafik proseslərə sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və s. məqsədlər baxımından yanaşmaq daha doğru olardı. Bu isə, hər şeydən əvvəl, cəmiyyət həyatının bütün tərəfləri arasında müəyyən optimal nisbətini yaradılmasını tələb edir. Belə bir nisbətin demoqrafik proseslərlə cəmiyyət həyatının digər tərəfləri arasında yaradılması da zəruridir. Çünki demoqrafik proseslər cəmiyyət həyatının bir çox tərəfləri ilə bağlı olduğundan bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin demoqrafik proseslərə və öz növbəsində demoqrafik proseslərinə təsirində təzahür edir. Ona görə də ölkəmizdə demoqrafik siyasət tədbirləri işlənilib hazırlanarkən ona ayrı-ayrı demoqrafik proseslərin həm müasir dövrdə, həm də gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatının inkışafına və sosial hadisələrin gedişinə necə təsir göstərəcəyi baxımından qiymətləndirməklə yanaşılmalıdır.

Müstəqillik illərində, xüsusən də 2003-cü ildən sonra respublikanın demoqrafik vəziyyətinin yaxşılaşdırılması sahəsində həyata keçirilən və hazırda davam etdirilməkdə olan dövlət siyasətinin və bu sahədə qarşıda duran vəzifələrin əhəmiyyətini dərk edib düzgün qiymətləndirmək və onun həlli yollarını müəyyənləşdirmək üçün həmin hadisə və proseslərdə baş verən dəyişikliklərin keçdiyi tarixi yola qısaca da olsa nəzər salmaq lazımdır. Məsələn burasındadır ki, Azərbaycan Respublikası iki yüz ilə yaxın Çar Rusiyasının və 70 il keçmiş SSRİ-nin tərkibində olduğu uzun illər ərzində onun müstəqil demoqrafiya siyasətini yeritmək imkanı olmamışdır. Keçmiş SSRİ dövründə bu siyasət bütünlükdə İttifaqın, ilk növbədə isə Rusiya, Belarusiya, Ukrayna və Baltıqyanı ölkələrin mənafehləri baxımından hazırlanıb həyata keçirilirdi. Belə ki, həmin dövrdə yaradılan yeni iş yerləri, tikilən məktəb və məktəbəqədər uşaq məəssisələri, xəstəxana və müalicə ocaqları və s. əhalinin sürətlə artdığı, körpələrin və kiçik yaşlı uşaqların sayının çox olduğu regionlarda deyil, daha çox bu göstəricilərin səviyyəsinin aşağı olduğu, yuxarıda qeyd edilən respublikalarda tikilirdi. Halbuki,

Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə baş vermiş həm siyasi, həm də sosial-iqtisadi dəyişikliklər demoqrafik inkışafa ciddi təsir göstərmişdir. Demoqrafik proseslər cəmiyyətin həyatının bir çox tərəfləri ilə qarşılıqlı surətdə bağlı olduğundan bu əlaqə sosial-iqtisadi hadisələrin

demoqrafik proseslərə və öz növbəsində demoqrafik proseslərin də sosial-iqtisadi hadisələrə təsirinin təzahürüdür. Bu, onunla izah edilir ki, demoqrafiya sahəsindəki siyasət hər bir dövlətin sosial siyasətinin mühüm və başlıca tərkib hissəsi olmaqla, onun əsasını təşkil edir. Düşünürük ki, bu sahədə

dərin elmi tədqiqatları ilə tanınan Azərbaycan iqtisad elminin görkəmli nümayəndələrindən biri, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Şahbaz Muradovun “Demoqrafik vəziyyətdə baş verən dəyişikliklər və onun nizamlanması istiqamətləri” adlı məqaləsi oxucular üçün çox maraqlı olar.

Demografik vəziyyətdə baş verən dəyişikliklər və onun nizamlanması istiqamətləri

keçən əsrin 60-80-ci illərini əhatə edən dövrdə Orta Asiya Respublikalarında və Azərbaycanda əhalinin doğum və təbii artım səviyyəsi həmin respublikaların müvafiq göstəricilərindən xeyli yüksək olmuşdur. Belə ki, əgər keçən əsrin 60-80-ci illərində əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi Azərbaycanda 42,6 və 26,4 nəfər arasında tərəddüd etməklə dəyişmişdirsə, müvafiq surətdə Rusiyada – 23,2 və 13,4 nəfər; Ukraynada – 20,5 və 12,7 nəfər; Belarusda – 24,4 və 13,9 nəfər; Litvada – 22,5 və 15,1 nəfər; Latviyada – 16,7 və 14,1 nəfər; Estoniyada isə 16,6 və 14,1 nəfər arasında dəyişmişdir. Eyni vəziyyəti əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsi haqqında da demək olar. Qeyd edilən dövrdə əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən təbii artımın səviyyəsi Azərbaycanda 35,4 və 24,2 nəfər arasında dəyişmişdirsə, müvafiq surətdə Rusiyada – 15,8 və 6,5 nəfər; Ukraynada – 13,8 və 0,6 nəfər; Belarusda – 17,8 və 3,2 nəfər; Litvada – 14,7 və 4,6 nəfər; Latviyada – 6,7 və 1,1 nəfər; Estoniyada isə – 6,1 və 1,8 nəfər arasında dəyişmişdir. Azərbaycan Respublikasında əhalinin doğum və təbii artım səviyyəsinin xeyli yüksək olması belə bir yanlış fikrin formalaşmasına səbəb olmuşdur ki, guya Azərbaycanın demoqrafik vəziyyətində heç bir çətinlik mövcud deyil və onun tənzimlənməsinə ehtiyac yoxdur. Bəlkə, ən çox elə bu səbəbdən də uzun illər boyu Azərbaycanda demoqrafik siyasət

mada daimi yaşamaq, işləmək və təhsil almaq məqsədi ilə keçmiş SSRİ-nin iri sənaye şəhərlərinə, tikinti obyektlərinə, kənd təsər-rüfatı rayonlarına və təhsil mərkəzlərinə çıxıb getmək məcburiyyətində qalmışlar. Nəticədə, respublikamızın dağlıq və dağətəyi rayonlarında 100-dən çox kənd kimsəsiz qalmışdır. Eyni zamanda, keçən əsrin 60-80-ci illərində SSRİ hökumətinin təkidi ilə Azərbaycandan İttifaqın Arxangelsk, Qeyri-Qaratorpaq, Çernobil, Tümen vilayətləri, BAM zonası regionlarına və başqa ərazilərə mülklərə ali və orta ixtisas təhsili olan mütəxəssislər və ixtisaslı fəhlə kadrları mütəşəkkil qaydada aparılmışdır. Təkcə Rusiyanın Amur vilayətinə 600-dən çox ailə köçürülmüş və xeyli sayda yüksək ixtisaslı mütəxəssis göndərilmişdir ki, onların da 80-90 faizindən çoxunu Azərbaycanlı oğlanlar təşkil etmişlər. Əlbəttə, heç şübhəsiz ki, bütün bunlar respublikamızın əhalisinin cins-yaş tərkibində, ilk növbədə isə ailə qurmaq yaşında olan gənc oğlan və qızların say nisbətində qeyri-normal vəziyyətin yaranmasına gətirib çıxarmaqla, onların ailə qurmasının da xeyli çətinləşməsinə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, qeyd edilən dövrdə 20-29 yaşında olan gənclər arasında subaylığın səviyyəsinə görə keçmiş SSRİ-nin müttəfiq respublikaları arasında Azərbaycan Respublikası ən “qabaqcıl” yerlərdən birini tutmuşdur. Nəzərə alsaq ki, qeyd edilən dövrdə hər il respublikamızda diri doğulan uşaqların orta hesabla

tədbirlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi respublikanın müvafiq dövlət və hökumət orqanlarının da diqqət mərkəzindən yayınmış və bu işdə kortəbiiyyə yol verilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, SSRİ-nin tərkibində olduğu axırınca 30 il ərzində (1960-1990-cı illərdə) keçmiş İttifaqda və onun bir çox respublikalarında olduğuna nisbətən Azərbaycanda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum və təbii artım səviyyəsi daha sürətlə azalmışdır. Belə ki, əgər müqayisə edilən dövrdə keçmiş SSRİ-də əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 24,9 nəfərdən 16,8 nəfərə, o cümlədən kənd yerlərində 27,7 nəfərdən 21,3 nəfərə düşərək müvafiq surətdə 32,5 və 23,0 faiz azalmışdırsa, Azərbaycan Respublikasında bu göstəricilərin müvafiq surətdə 42,6 nəfərdən 26,3 nəfərə və 49,8 nəfərdən 30,1 nəfərə düşmüş və ya 38,3 və 40,4 faiz azalmışdır. Qeyd edilən dövrdə respublikamızda kifayət qədər müvafiq iş yerlərinin yaradılmaması və bir çox başqa obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən ölkədə yaşayan gənc oğlanların hər il orta hesabla 30-40 min nəfəri qeyri-mütəşəkkil for-

68-70 faizi həmin yaşda olan anaların payına düşmüşdür, onda qeyd edilən yaşda olan gənclər arasında nikah səviyyəsinin aşağı olmasının əhalinin doğum və təbii artım səviyyəsinə və deməli həm də əhalinin artımına necə təsir göstərdiyi aydın olur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin oktyabr ayında öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra burada baş vermiş icimai-siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər onun demoqrafik vəziyyətinə də öz təsirini göstərmiş və bu müstəqilliyimizin ilk illərində (1991-1995-ci illərdə) özünü daha qabarıq surətdə büruzə vermişdir. Bu dövrdə ölkəmizin demoqrafik inkışafının ümumi vəziyyəti əhalinin sağlamlığının pisləşməsi, doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsi, ölüm səviyyəsinin artması (əsasən əmək qabiliyyətli yaşda olan əhali arasında), ana və uşaq ölümünün yüksəkliyi, immiqrasiya və miqrasiya proseslərinin sürətlənməsi və sairə səciyyəli idi. Həmin illərdə ölkəmizdə yaranmış demoqrafik vəziyyətin kəskinləşməsi bir sıra amillərlə, o cümlədən 1988-1995-ci illərdə ölkədə yaranmış sosial-iqti-

sadi çətinliklər və böhranlı vəziyyətlə əlaqədar olaraq əhalinin əksər sosial demoqrafik qruplarından və təbəqələrindən olan hissəsinin yaşayış səviyyəsinin pisləşməsi; sosial-infrastruktur sahələrinin son dərəcə zəif inkışaf etməsi və əhalinin əksəriyyət hissəsinin onların xidmətlərindən lazımi dərəcədə istifadə etmək imkanlarına malik olmaması; Ermənistanın silahlı qüvvələrinin hərbi təcavüzü nəticəsində respublika ərazisinin 20 faizinin işğal edilməsi; 1 milyon nəfərdən çox əhalimizin qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi; işğal olunmuş ərazilərdə 300 mindən çox iş yerlərinin itirilməsi; ölkə əhalisi arasında müxtəlif xəstəliklərin artması; ekoloji tarazlığın pozulmasının sürətləndirilməsi və ona nəzarətin zəif olması; ölkədə əhalinin miqrasiyası proseslərinin tənzimlənməməsi; demoqrafik inkışaf sahəsində dövlət proqramının olmaması və sair səbəblərlə bağlı olmuşdu. Təsədüfi deyildir ki, müstəqilliyimizin ilk illərində (1991-1995-ci illərdə) Azərbaycan-canda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi təqribən 29,0 faiz azalaraq 26,6 nəfərə, təbii artım səviyyəsi 18,9 nəfərə, təbii artım səviyyəsi 40,0 faiz azalaraq 20,3 nəfərdən 12,2 nəfərə düşmüş, ölüm səviyyəsi isə 6,3 faiz artaraq 6,3 nəfərdən 6,7 nəfərə qalxmışdır. Bu göstəricilər şəhər və kənd yerlərində xeyli fərqli olmuşdur. Belə ki, əgər qeyd edilən dövrdə şəhər yerlərində əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum səviyyəsi 30,2 faiz azalaraq 23,5 nəfərdən 16,4 nəfərə, təbii artım səviyyəsi 43,7 faiz azalaraq 17,4 nəfərdən 9,8 nəfərə düşmüş, ölüm səviyyəsi isə 8,2 faiz artaraq 6,1 nəfərdən 6,6 nəfərə qalxmışdırsa, kənd yerlərində həmin göstəricilər müvafiq surətdə doğum səviyyəsi üzrə 28,2 faiz azalaraq 30,2 nəfərdən 21,7 nəfərə, təbii artım səviyyəsi üzrə 37,4 faiz azalaraq 23,8 nəfərdən 14,9 nəfərə düşmüş, ölüm səviyyəsi üzrə isə 6,3 faiz artaraq 6,4 nəfərdən 6,8 nəfərə qalxmışdır. Bu illər ərzində respublikada hər 1000 nəfər diri doğulanlara 5 yaşadək ölənlər uşaqlarının sayı 40,1 nəfərdən 43,2 nəfərə, o cümlədən oğlan uşaqları arasında 42,9 nəfərdən 45,9 nəfərə, qız uşaqları arasında isə 37,3 nəfərdən 40,3 nəfərə; hər 100 min nəfər diri doğulana düşən ana ölümü isə 10,5 nəfərdən 37 nəfərə qalxmışdır.

Qeyd edilən dövrdə ölkədə yaranmış demoqrafik vəziyyətə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də əhalinin miqrasiyası prosesində baş vermiş dəyişikliklər olmuşdur. 1988-ci ilin sonlarında başlamış Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ölkəmizin müstəqilliyinin ilk illərində (1991-1995-ci illər) yaranmış sosial-iqtisadi çətinliklər; MDB ölkələri ilə sərhədlərin şəffaf olması və s. nəticəsində daimi yaşamaq üçün respublikamıza gələnlərin və daimi yaşamaq üçün buradan başqa dövletlərə gedənlərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artması və gedənlərin gələnlərin sayını xeyli üstələməsi respublikamızda yaşayan əhalinin cins-yaş quruluşunun, milli tərkibinin və bir çox başqa cəmiyyət-keyfiyyət göstəricilərinin dəyişməsinə, bunlar isə öz növbəsində əhalinin nikah və boşanma səviyyəsinə, doğum, ölüm və təbii artımına öz mənfii təsirini göstərmişdir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 1991-1997-ci illərdə Azər-

Ş.M. Muradov
AMEA-nın müxbir üzvü,
i.e.d., prof., Əməkdar Elm
Xadimi

baycan Respublikasından qanuni əsaslarla daimi yaşamaq üçün başqa ölkələrə çıxıb gedənlərin sayı 272,1 min nəfər təşkil etmişdir. Onların əsas hissəsini ruslar (112,7 min nəfəri və ya 41,4 faizi); azərbaycanlılar (65,5 min nəfəri və ya 24,1 faizi); ermənilər (35,9 min nəfəri və ya 13,2 faizi); yəhudilər (11,1 min nəfəri və ya 4,1 faizini) və ukraynalar (9,8 min nəfərini və ya 3,6 faizini) və s. təşkil etmişlər. Qeyd edilən dövrdə daimi yaşamaq üçün Azərbaycan Respublikasına gələnlərin sayı isə buradan gedənlərin sayından xeyli az olmuşdur. Həmin illərdə respublikamıza qanuni yolla 123,3 min nəfər gəlmişdir ki, onların da 93,8 min nəfərini azərbaycanlılar (76,1 faizi); 10 min nəfərini ruslar (8,1 faiz); 19,5 min nəfərini isə digər millətlərin və xalqların nümayəndələri təşkil etmişlər. Başqa sözlə desək, bu illərdə daimi yaşamaq üçün ölkəmizə gəlmiş əhalinin sayı daimi yaşamaq üçün buradan başqa dövletlərə çıxıb gedənlərin sayından 148,8 min nəfər az olmuş və bu zaman əhalinin miqrasiya qalığı (saldosu) mənfii 148,8 min nəfər təşkil etmişdir. Bu isə öz növbəsində ölkə əhalisinin cins-yaş quruluşunun pozulmasına və buradan irəli gələn bəzi neqativ halların yaranıb artmasına səbəb olmuşdur. Belə neqativ hallardan biri 1988-ci ildən başlayaraq, birdən-birə ölkədə boşanma hallarının əvvəlki illərlə müqayisə həddən ziyadə çoxalması olmuşdur.

Belə ki, əgər keçən əsrin 60-cı illərinin əvvəllərindən ötən 28 il ərzində respublikamızda boşanma hallarının sayı 6,4-8,5 min arasında tərəddüd etməklə dəyişmişdirsə, 1988-1991-ci illərdə birdən-birə 9,2-14,1 min arasında dəyişmiş və 1990-cı ildə 14,1 min təşkil etməklə özünü ən yüksək həddinə gəlib çatmışdır. Qeyd edilən dövrdə həmin neqativ halların meydana çıxmasına 1988-ci ildən başlayan Ermənistan-Azərbaycan və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin təsiri böyük olmuşdur.

Həmin illərdə keçmiş İttifaqda və o cümlədən də Azərbaycanda cəryan etmiş siyasi hadisələr, milli zəmində yaranmış münaqişələr və sairə əlaqədar olaraq “müxtəlif millətlərdən olan qadın və kişilər arasında ev almaq, satmaq, dəyişmək və sair məqsədlə “nikaha daxil olma və boşanma əməliyyatlarında” qeyri-qanuni hallara və saxtəkarlıqlara yol verilmişdir. Elə bu qeyd edilən sonuncu səbəblərdəndir ki, 1989-cu ildə birdən-birə ölkədə 71,9 min nikaha daxilolma və 11,4 min boşanma hadisəsi qeydə alınmışdır. Bu proses 1990-1992-ci illərdə də davam etmiş və 1993-cü ildən sonra həm nikahların və həm də boşanmaların sayı sürətlə azalmağa başlamışdır.

(Davamı gələn sayımızda)